

TOPONÍMIA D'ARTANA

Enric VILAR HERRERO

0. INTRODUCCIÓ

En la present comunicació s'intentarà donar una explicació a l'origen de molts dels topònims que hem pogut recollir en el terme municipal d'Artana, aquells que per la seua opacitat o pel seu caràter curiós han merescut la nostra atenció investigadora. No es tracta, per tant, d'un llistat complet de la toponímia, sinó només d'una aproximació a allò més curiós.

Són abundants en el terme els antrotopònims i els hagiotoipònims, superposats sovint als topònims tradicionals. Tant uns com els altres responen a emplaçaments o edificacions de construcció recent i és per això mateix que ens hem abstenut d'enregistrar-los; a més a més d'estar en castellà. És el cas, per exemple, de la **Font de la Solana** o de **San Isidro** i també el de la major part de pous de reg, com **Pou de San José Obrero**, **Pou del Cristo**, etc.

Tanmateix, alguns antrotopònims tenen un origen que no coneixen els propis habitants del poble per la seua antiguitat: **El Llomet de Pau** (i **clotxó**), **Les Vinyes de Piquer**, **El Pla de Marco**, **Font de la Sebastiana** (i **llomet**), etc.

Tot seguit farem el llistat d'alguns topònims que considerem dignes d'estudi, amb els comentaris respectius.

1. COMENTARI D'ALGUNS TOPÒNIMS

I- ALGUNS TOPÒNIMS DE BASE ARÀBICA

— **Benícola**, (**partida**);

Segons diu E. Moreu-Rey, el prefix *Ben* o *Beni* significa 'fill de o fills de'; aquest darrer amb un sentit més col·lectiu. Per tant, el topònim que tractem faria referència a algun poblat morisc avui desconegut, esmentat de la mateixa manera que molts pobles i llogarets del nostre país, és a dir, amb el genèric *Ben* o *Beni* més l'antrotopònim àrab següent. De manera sorprenent, mossén Lluís

Vilar en la *Historia de Artana* —inèdita—, grafia el topònim de dues maneres, de la forma ja referida i amb 'k' **Beníkola**. Tanmateix, coincideix amb nosaltres en el sentit del mot, del genèric àrab **Beni** més el nom propi següent.

— **Mesquita, la**; /lameskíta/

Es tracta d'un paratge on es conserven restes d'una antiga construcció àrab. L'origen del topònim, per tant, és clar.

— **Ràpita, la**;

Nom pel qual és coneguda una muntanya situada al Nordest del terme d'Artana i on segurament hi hauria alguna construcció àrab de la qual no queden rastres. Ràpita significa *ermitatge musulmà fortificat o mesquita fortalesa fora de poblat*, segons el *Diccionari Català- Valencià- Balear* (DCVB).

Carme Barceló li dóna el sentit de *torre de guaita*. La muntanya, per la seua altura i situació, seria ideal per a complir aquesta funció de vigilància.

— **Sènia de Sardina, la**; /sénjasardína/

Encara que no ho hem pogut comprovar enlloc, segurament es tracta del nom d'un morisc d'Artana. Altres suposicions que ens han apuntat gent major del poble, com la presència de peixets en les seues aigües, semblen poc probables.

— **Vilambuig, (partida)**; /bilambútx/

Quasi amb total seguretat es tracta d'una adaptació d'un nom àrab compost amb el prefix *Ben* o *Beni*. D'açò ens adverteix Carme Barceló i també l'observació que al poble veí, Eslida, es diu **Berambuig**. Manuel Sifre en la Toponímia d'Eslida —inèdita— comenta que possiblement es tracte d'una adaptació del mot àrab *Ben-al-Botuig*, i la 'r' l'explica a partir d'una dissimilació de la 'n' de *ben*.

II- TOPÒNIMS ROMÀNICS

— **Albellatjar, pla de l'**; /plàlbelladjàr/

Segons el *Diccionari de l'Enciclopèdia Catalana* (GEC), un albellatge és una planta herbàcia perenne de la família de les gramínies, força alta, de fulles estretes i d'espigues peludes. L'abundositat d'aquesta gramínea és, clarament, l'origen del topònim.

— **Algepsar, l'**; /laldjepsàr/

Es tracta del mot col·lectiu de la forma valenciana 'algeps' o del vulgarisme 'algep', usat a Artana. Segons ens diu l'Alcover-Moll: *Terreny on abunda l'algeps* (*Castelló, Maestrat, València*). Llegint la *Historia de Artana* de Mossén Lluís Vilar, comprovem que a la partida d'Aigüesvives existia una mina d'algeps amb la qual van alabastrar tota l'església (Part 2ª, p. 409). Els homes més majors del poble encara recorden aquestes extraccions d'algeps per a algunes obres.

— **Baso, clotxó del**;

Rusc d'abelles, segons el DCVB, emprat a: Tortosa, Morella, Benassal, Lluçena, Castelló. Nosaltres podríem incloure Artana, encara que en el topònim citat no sabem si es tracta d'un nom comú o d'un renom donat al propietari del terreny.

També Coromines cita 'Baso' com a una de les accepcions del mot 'Vas' i li dona el significat de rusc d'abelles. Afirmar que: *es tracta d'un mossarabisme amb vigència general en tota la zona dels Ports, Maestrat i Plana de castelló. Pronunciat amb 'b' bilabial i 'z' sonora;... aquests dos detalls i la conservació de la '-o' final són normals segons la fonètica mossàrab.*

La paraula 'baso' és utilitzada normalment en Artana, amb l'accepció indicada. Es desconeix el mot 'rusc' i entre les generacions joves està quasi completament substituïda pel castellanisme 'colmena', del qual ja s'utilitzava el derivat 'colmenar'.

Un comentari a banda mereix el mot 'clotó'. Derivat de 'clotxa', en la Serra Espadà indica un clot cobert amb pedres on s'arreplega aigua de pluja per a beure. No l'hem trobat als diccionaris.

— **Castellets, els;**

Topònim de sentit figurat amb què es coneixen uns penyots que surten en el cim d'una muntanya. La seua forma, des de lluny, podria recordar a una d'aquelles construccions.

— **Castro, (partida), (barranc de);**

Nom donat a una gran extensió de terreny pròxima al castell del mateix nom, tant en el terme municipal d'Artana com en el d'Eslida i Fondegulla. **Castro**, del llatí *Castrum*, s'ha mantingut ací pràcticament invariable, (una de les poques excepcions segons Coromines, *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana* (DECLC) i vol dir 'castellet, fortificació'. El castell de Castro ja apareix documentat en les Cròniques de Jaume I, Muntaner i Pere III, segons el propi Coromines; avui està inclòs dintre del terme municipal de Fondegulla.

— **Cerdà, l'ombria; /lombriaserdà/**

Coromines en l'*Onomasticon Cataloniae* cita **L' Ombria Cerdà** del terme d'Artana. Com és evident, **Cerdà** significa habitant de Sardenya, del qual pren el nom la partida indicada. També ho apunta així Manuel Sifré en la *Toponímia d'Eslida*.

— **Ferreria, la, (partida);**

En l'actualitat tothom el pronuncia així, malgrat que mossén Lluís l'anomena **Les Ferreries**, d'on diu que: *allí hubo una aldea y fundición de hierro*. Per tant el significat queda bastant clar si a més a més comprovem que a la zona hi ha una gran presència de cagaferros.

— **Foieta, la, (partida);**

Allò més curiós d'aquest topònim, atesa la seua profusió pertot arreu, és la inclusió del cementeri en la partida, de la qual pren el nom sovint, sobretot en contextos informals.

— **Fontanelles, (partida);**

Ens diu el DECLC que *Fontana té un matís de lloc de naixors d'aigua disperses, especialment apte per a la formació de col·lectius i de diminutius. Fontanella apareix des dels orígens, en la Crònica de Jaume I Ag. 349. En el País Valencià ha restat en ús fontanella en el nivell vulgar.*

Efectivament, el lloc designat per l'esmentat topònim és molt abundant en petits naixements d'aigua.

— **Gorreta, la;**

Topònim de sentit figurat. És un cingle que sobresurt en el cim d'una muntanya i que se li dona aquest nom per la similitud que té amb el capell.

— **Granja, la, (partida i antigament font); /lagràndja/**

Diu Coromines en el DECLC: *Pres del francès 'grange' graner, mas, granja, que prové del llatí vulgar *GRANICA, pròpiament adjectiu derivat de GRANUM; ja freqüent en Llull, sempre parlant de les dels monestirs, i és com a terme monàstic, relatiu als priorats dels convents que el mot es comunicà al català per les ordes de Cluny, el Cister, etc.*

La partida de la Granja és descrita per Mossén Lluís gairebé com un paradís natural, amb aigües puríssimes i vegetació exuberant.

— **Mallades, les; /lezmallàes/**

Segons el Diccionari de la GEC, una mallada és un *lloc tancat on hom recull el bestiar que pastura al camp o a la muntanya*. I també, *clos, porció de terreny tancat generalment de paret, dins el qual pastura el bestiar*.

En la zona encara es conserven restes d'un antic poblat; la seua utilització com a clos per al ramat podria ser l'origen del topònim.

— **Marjaleta, la, (partida); /lamardjaléta/**

Com que Artana no és un poble coster, el topònim en qüestió no fa referència a un terreny pantanós vora la mar, sinó a un bancal de regadiu, d'on es va estendre el nom a tota la partida.

— **Masadeta, la, (partida); /lamazaéta/**

D'aquesta paraula, el Diccionari de la GEC ens diu: *f. hist/ dr. cat. Els segles XIII-XV, conjunt patrimonial format pel mas o casa de camp amb la seva gleba establerts a un sol pagès de remença*. D'altra banda l'Alcover diu, *Finca rústica amb casa habitada permanentment pels conradors*. D'aquestes definicions avui no ens queden rastres, car la zona està dividida en petites propietats de diferents persones.

Noves dades ens aporta l'esmentada *Historia de Artana*, on parlant de la partida del Pinar, diu: *Masaeta que era todo una tremenda pinada,...* és a dir, la **Masadeta** era una vasta extensió coberta de pins.

— **Migdia, penya ;**

Tallat de roca dirigit cap a Llevant que quan l'ombra el cobreix en la seua pràctica totalitat assenyala exactament el migdia solar. Els llauradors d'altres temps l'utilitzaven com a rellotge natural.

— **Moleta, la;**

Diminutiu de mola; dona nom a la zona per on passava l'aigua sobrant del **Molí de Baix**, l'aigua que feia girar la mola. Les dones, abans de tenir aigua potable, la utilitzaven com a llavador.

— **Rebó, (partida); / rebó/**

La pronunciació normal de la 'o' és tancada i la tendència en la zona és més aviat a obrir el timbre de les vocals, que no pas a tancar-lo. Tot i això, pensem que el reforçament del mot 'bo' és la possibilitat més raonable. Totes aquelles persones consultades ens han suggerit aquesta possibilitat i a més la condició de regadiu que té la zona li dóna aquest caràcter òptim, enfront de la major part del terme que és de secà.

Potser la seua retolació a la castellana, sobretot en els darrers anys, canviaren la seua pronunciació.

— **Sanca, la;**

Adaptació del nom castellà 'zanja'. Pel que conta mossén Lluís Vilar en la seua *Historia de Artana*, a finals del segle passat es va fer una excavació per conduir aigua de reg, la qual encara existeix avui dia. La zona va prendre el nom de la nova construcció. Avui aquest topònim ha esdevingut completament opac, tot i conservar-se restes de l'antiga sèquia.

— **Serveretes, Colladet de; /kollaéserberétes/**

Muntanyeta que en altres temps no molt llunyans va estar molt poblada de serveres. En l'actualitat gairebé han desaparegut en tot el terme municipal.

Segons el diccionari de la GEC, el 'Server' o 'Servera' es un *Arbre caducifoli de la família de les rosàcies (Sorbus domestica), de flors petites amb cinc pètals blancs i de fruits en pom i piriformes, comestibles, i que és conreat com a ornamental*. Cal fer notar la utilització del castellanisme 'Colla(d)o' i derivats.

— **Terrers de Sant Joan, els; /elsterrérsdesandjuàn/**

S'anomenen així perquè eren propietat de la parròquia, de la qual és patró Sant Joan. La desamortització va afectar aquesta parcel·la encara que el nom s'ha mantingut. D'açò ens dóna notícia mossén Lluís Vilar en la seua *Historia de Artana*.

— **Ull del Pla, l';**

Paratge no molt extens per on passa la sèquia que baixa des de la Font de Santa Cristina. La sèquia se l'anomena Mare, car des d'ella surten nombrosos ramals que banyen tot el terreny d'horta. Segurament, un d'aquestos ulls o boqueres de la Sèquia Mare és el que li dóna el nom al topònim esmentat.

III- ALGUNS TOPÒNIMS D'ORIGEN INCERT

— **Leixos, penya; /pényaléjxos/**

D'origen incert, es pot referir al singular 'lleixa', el qual, segons el DCVB significa en una de les seues diverses accepcions, *porció de roca planera que surt lateralment d'un cingle i per la qual poden passar els isards, però difícilment les persones*. Per la forma del cingle en qüestió, aquesta sembla ser la solució més pertinent, però tant al canvi de gènere com la despalatalització de la lateral inicial ens fan mantenir els nostres dubtes. Tal volta podria tractar-se d'un creuament semàntic amb la paraula eix-eixos, de les quals existeixen variants vulgars amb l inicial, en el nivell oral.

— **Solina, muntanyeta**; /muntanyétasolina/

Una de les accepcions que dóna el Diccionari Alcover d'aquest terme és *solellada* (*Morella*); en el cas d'Artana també pot ser vàlida aquesta accepció, car la façana més pròxima al poble està dirigida cap al sol de migdia i en la mateixa dreuera es troba la partida de **La Solana**.

— **Valdriana, la, (partida i barranc de)**;

Partida i barranc situats en una zona de vegetació molt densa i terreny escarpat. Desconeixem l'origen d'aquest topònim, car es podria tractar d'un derivat del verb 'valer' o 'valdre', així com alguna paraula d'origen àrab. La pronunciació betacista de la zona dificulta més encara el seu estudi.

— **Xanquet, (partida)**; /txankét/

Dóna nom a una gran partida.

Coromines DECLC, dintre del vocable **Xanguet** apunta la forma **Xanquet** per a la zona valenciana i dóna la definició de *peix menut sense valor*. El mateix Coromines apunta que d'ací es pot extreure el sentit de *nen brut* (*Vic*), *dona bruta* (*Mallorca*) o *fang de pluja menuda*. Aquesta darrera accepció podríem ser l'origen del nostre topònim, encara que no passa d'una suposició bastant arriscada i sense fonaments reals.

— **Xotena, (partida)**; /txoténa/

En diversos llocs hem trobat el topònim grafiat **Chautena** o **Xautena**. El propi mossén Lluís l'anomena **Chautena**.

Algunes teories li atribueixen un origen ibèric i altres llatí; per exemple Natividad Nebot Calpe, parlant del topònim **Chautena** trobat al mateix Espadà, però que no és el d'Artana, suggereix el seu origen del verb llatí *jaccere, que donaria el prefix 'Chau', al qual s'afegeix l'apèndix 'Tena'.

Encara que no descartem aquestes opcions, cal considerar també l'opció que es tracte d'un derivat de la paraula 'xoto', és a dir, mascle de la cabra, molt usat en el poble com a paraula corrent i inclús com a renom.

2. CONCLUSIONS

Hem de fer notar en primer lloc, les grans dificultats que hem tingut a l'hora de trobar documentació o almenys tenir notícies de la toponímia menor del poble; açò ens ha conduït a formular hipòtesis que puguen explicar els orígens i significats del topònims descrits. Els documents cadastrals de l'ajuntament no són fiables i estan escrits en castellà i els documents antics van estar destruïts per la guerra civil.

Com hem pogut comprovar, la major part dels topònims fan al·lusió a una qualitat, objecte o construcció situats en la zona; molts d'ells però, amb el transcórrer del temps han esdevingut estranys per als propis parlants, que no reconeixen en el mot la cosa assenyalada. A açò contribueix la desaparició en moltes ocasions de l'objecte referit. Tenim els exemples de **La Penya Leixos**, **Les Mallades**, **La Masadeta**, **La Mesquita**, **La Sanca**, etc.

Cal destacar la nombrosa utilització de diminutius, tret comú a tot el valencià; i l'aparició de totes les peculiariats del valencià general com l'elisió de -d- intervocàlica o la 'correcta' articulació dels sons palatals.

La toponímia àrabica, romànica, i inclús preromànica, es combinen en el terme d'Artana i indubtablement ens proporcionen una important informació històrica i lingüística.

3. BIBLIOGRAFIA

- BARCELÓ TORRES, Carme, *Toponímia aràbica en el País Valencià: Alqueries i castells*. Universitat de València, València (1983).
- "Historia medieval (musulmana)", en *La Provincia de Castellón de la Plana. Tierras y Gentes*. Editat per la Confederación española de Cajas de Ahorros, Madrid (1985).
- MOREU-REY, Enric, *Els nostres noms de lloc*. Editorial Moll, Mallorca (1980).
- MUNDINA, Bernardo, *Historia, geografía y estadística de la Provincia de Castellón*. Castelló, 1873. Reedició de la Confederación española de Cajas de Ahorros, Madrid (1988).
- NEBOT CALPE, Natividad, *Toponimia del Alto Mijares y del Alto Palancia: estudio etimológico*. Diputació de Castelló, Castelló (1991).
- SARTHOU CARRERES, Carlos, *Geografía general del Reino de Valencia. Provincia de Castellón*. Reedició de la Confederación española de Cajas de Ahorros, Madrid (1989).
- VILAR, Lluís, *Historia de Artana*, inèdita, Artana (1919).

* *Diccionaris*

- ALCOVER, A. M. i Francesc de Borja Moll, *Diccionari Català-Valencià-Balear*. Editorial Alcover, Palma de Mallorca (1930-62).
- COROMINES, Joan, *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana*. Curial, Barcelona (1980).
- Onomasticon Cataloniae*. Volums II i III. Curial, Barcelona (1989 i 1990).
- Institut d'Estudis Catalans, *Diccionari de la Llengua Catalana*. Editorial Enciclopèdia Catalana, Barcelona, dotzena edició (1991).